

KÉNYSZERIDENTITÁSOK

EGY IDENTITÁSVÁLTÁS TÖRTÉNETE¹

MÉSZÁROS ANDRÁS

Az alább következő szöveg olyan történetet próbál elbeszélni, amelyik a szlovák filozófia létezési formáit, az azokon belül kialakult diskurzus-közösségek és kollektív identitások módosulását mutatja be egy viszonylag rövid időkeretbe zárva. Emellett megpróbálkozik azzal is, hogy közelítsen az egyéni identitásokhoz, azzal a megkötéssel, hogy a tárgyalt korszak uralkodó diskurzusa – a marxista iskolai filozófia, a maga ideológiai megkötöttségeivel – nagyon szűk keretek között tartotta a követendő kollektív identitás normáit, korlátozva ezzel a kitörést az individuális identitás felé. Vagyis ezekben az esetekben az individualitás kinyilvánítása herézisnek számított. Általánosságban megfogalmazható, hogy Csehszlovákiában az 1968 és 1989 közötti hatalmi és kultúrpolitikai viszonyok előre jelezték és szinte természetessé tették, hogy ki, hol és milyen feltételek mellett tematizálhatja a filozófiai problémákat, kialakították a kulturális hegemoniának azokat a mintázatait és sztereotípiáit, amelyek meghatározták a **filozófiai eszmék reprodukciójának, reprodukciójának és disztribúciójának a formáit**. Az egyes filozófusok, belekerülve az ily módon adott diskurzusba, átvették és több-kevesebb módosítással saját filozófusi identitásukba építették be azokat a belső kontrollmechanizmusokat és delimitációs procedúrákat, amelyek révén az önellenőrzés és öncenzúra is kialakult.

Mindez ismeretes a magyarországi filozófiával kapcsolatban is. De, hogy megértsük a szlovákiai – pontosabban: a tárgyalt korszakban még csehszlovákiai, de szlovák – filozófia jellegét, röviden fel kell vázolnom a közte és a magyar filozófia között meglévő különbségeket. **Az első** és legfontosabb eltérés az, hogy míg a magyar filozófia minimálisan a 18. és 19. század fordulójától autonóm módon alakította saját létét, és a 19. század végére eljutott arra a pontra, ahol már a transznacionális kulturális térben is láttatta magát,

¹ A történetnek és az abban szereplő személyek sorsának mindennemű egybeesése a jelenkor történeteivel és személyeivel a véletlen műve. Ugyanakkor nem zárhatom ki annak a lehetőségét, hogy analógiát lássunk a narrációban előforduló figurák és események valamint a napjainkban előforduló történések között. Még annak ellenére is, hogy az itt leírtak az 1990 januárja és 1990 márciusa közötti, saját lejegyzésű jegyzőkönyvek adatain alapulnak. A jegyzőkönyveket a Szlovák Filozófiai Társaság megreformálásának előkészítésére létrehozott akcióbizottság megbízott tagjaként vezettem.

addig a szlovák filozófia emancipációja csak a 20. században valósult meg és intézményi háttere is akkor kezdett kialakulni. Ugyanakkor a felekezeti meghatározottsága – legalábbis a két háború között – továbbra is jelentős maradt. Vagyis, ha használhatunk olyan kifejezéseket, mint filozófusi öntudat és önmegvalósítás, akkor az ilyenekkel is csupán ekkor találkozunk a szlovák kultúrán belül. **A második** az, hogy a magyar filozófia fel tudott mutatni jelentős, rendszer- és iskolateremtő gondolkodókat, akik bölcséleti hagyományt teremtettek – a szlovák filozófiában ilyenekkel nem találkozunk. Pontosabban: az ötvenes és hatvanas években a dogmatikus és a reformmarxizmus mellett megjelentek olyan kezdeményezések, amelyek részben a második világháború előtti csehszlovákiai eszmei hagyományokat vitték tovább és modifikálták (szcientisztikus irányzat, strukturalista iskola, holisztikus világértelmezés, egzisztencialista-fenomenológiai tájékozódás, katolikus és evangélikus vallásfilozófia), részben a filozófia történetét (ezen belül pedig a szlovák filozófia történetét) kutatták. Ezek azonban nem játszottak akkora szerepet, hogy érdekérvényesítő erőre tettek volna szert. Ez a hagyományéltetés tette lehetővé többek között azt is, hogy a filozófia normáinak a helyét az ideologikum töltse ki, és az határozza meg az identitás mintázatait. **A harmadik** az, hogy míg a magyar kulturális élet, és azon belül a filozófia legkésőbb a huszadik század nyolcvanas éveitől viszonylag szabad légkörben élhetett, és számottevő nyugati kapcsolatokkal, valamint recepcióval rendelkezett – ami a hivatalos marxizmus háttérbe szorítását és térvészését is jelentette –, addig a szlovák filozófia még a nyolcvanas évek második felében is nyögte az ún. normalizáció következményeit. Vagyis még az akadémiai filozófiai intézet is pártellenőrzés alatt állt, nem beszélve az egyetemeken és főiskolákon kötelezően oktatott marxizmusról. **Végezetül** még egy vonatkozást érdemes említeni: Magyarországon is voltak „filozófuspercek”. Talán nem véletlen, hogy az utolsó a hetvenes évek elején, amikor Csehszlovákiában tombolt a „normalizáció”. De magyar filozófusokat nem ért olyan mérvű perzekúció, mint amilyen a cseh és szlovák bölcselőket. A hetvenes évek elején a különböző „átminősítések” nyomán megtizedelték a filozófiai tanszékeket és az akadémia filozófiai intézetét. A filozófusokat elbocsátották, saját szakterületükön működni nem engedték, nem publikálhattak, és csak a humán tudományoktól távol eső területeken dolgozhattak. Jobb esetben kiegészítő könyvtári munkásként, rosszabb esetben traktorosként. A Charta 77 mozgalom elindulása után pedig az ahhoz csatlakozókat állandó rendőri felügyelet alatt tartották, és esetenként be is börtönözték.

Mindezek következtében nagyon sajtóságos helyzet állt elő, amelyen belül nem a filozófiai eszmék produkciójának, reprodukciójának és disztribúciójának a módozatai határozták meg az egyes identitásformákat, hanem a filozófusok között egzisztencialisan meghatározott csoportosulások jöttek létre. Jómagam 1990-ben annak az akcióbizottságnak a tagjaként, amelyik január-

tól ápriliséig állt fenn, és amelyik azért jött létre, hogy a megelőző időben működő Szlovák Filozófiai Társaság transzformációját előkészítse, a következő – némileg poétikus szellemben megnevezett – csoportosulásokat identifikáltam,² miközben a csoportosulások kialakulásának alsó időhatára 1968, míg a felső időhatára a nyolcvanas évek második fele volt:

1. *Kiválasztottak*, vagyis azok, akik a hatalom kegyelméből maradhattak a szakmában azzal a feltétellel, hogy teljes mértékben alávetik magukat az ideológiai követelményeknek, és hogy segédkezet nyújtanak a szakmából kiebrudalt volt kollégáik lejáratásához. Ilyen volt diákkoromban a pozsonyi tanszéken a dogmatikus, sztálinista marxizmus mintaképének is eladható tanszékvezető (Hanzel), de például egy nagyon jól felkészült filozófiatörténész is, aki máig használható kézikönyvet írt a huszadik századi „nyugati” filozófiáról, és aki a nyolcvanas évek vége felé mindig kikerülte azt a kérdést, hogyan magyarázná meg a hetvenes évek elején kinyilvánított hozzáállását (Bodnár). Volt köztük olyan is, aki mindig az aktuális ideológiát szolgálta ki, és karrierje a legnagyobb vargabetűket írta le, és az oportunizmus mintapéldánya volt (Sirácky). Az ő esetükben a moralitás teljes hiányáról és a tudományos etika szabályainak a semmibe vételéről volt szó.

2. *Megtűrték*, vagyis azok, akik alkalmazásban maradhattak a filozófiai intézetben vagy valamelyik tanszéken, de csak a másodhegedűs szerepét játszhatták el, és akiknek az önbecsülését megnyomorította az, hogy az „átminősítésekör” megtagadták – ha nem filozófiai, de – politikai meggyőződésüket azért, hogy ne kerüljenek az utcára.

3. *Kitagadottak*, tehát azok, akiket kiátkoztak, az exkommunikáció minden következményével együtt, azaz ellenségek, idegenek és elfeledettek váltak. Pontosabban: mivel filozófusi jelenlétük nem volt, és a jövő sem kecsegtetett semmilyen megoldással, fejük fölé erkölcsi glória került. Mítoszok vették körül őket, amelyeknek az eloszlása 1989 után kínos katzenjamert is okozott. A kitagadottak között voltak volt tanáraink (Kocka, Cmorej, Kusý) és az akadémiai intézet több volt munkatársa is, akiknek a fő bűne a 68-as megnyilvánulásaikon és szerepvállalásaikon túl főként az volt, hogy a jugoszláviai reform-marxistákkal együttműködtek (Kopčok, lásd a korčulai találkozókat). Közülük néhányan 1989 után visszatértek a filozófiába (Cmorej), de volt köztük olyan is, aki szakmát váltott, és nem filozófusként, hanem politológusként részt vett az új rendszer kiépítésében (Kusý). És voltak olya-

² Generációs adottság vagy sorsdramaturgia? In: *A filozófia határvidékén*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1996. 23-29. – Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy ez a – részben generációs – meghatározás az 1968 és 1989 közötti időszakot értékelő referátum kiegészítéseként és korrekciójaként készült el, és az 1990. áprilisi közgyűlésen került előadásra. Az itt közölt szöveg az akkori értékelés átdolgozott és kiegészített változata.

nok, akik 1989-et a reváns lehetőségeként fogták fel, és jobb esetben a saját felfogásukat mint a korszellem által megerősített nézetet értelmezték, rosszabb esetben pedig 1968-hoz szerettek volna visszatérni.

A kérdés az, hogy a „kiválasztottak” és a „kitagadottak” esetében hogyan értelmezhetjük a filozófusi identitásukat, hiszen a szembenállás közöttük nem filozófiai alapállás választásán múlt, hanem azon, hogy az egyik csoport a „dogmatikusok”, a másik pedig a „revizionisták” címkét kapta. Azaz ideológiai megkülönböztetésről van szó, amelyen belül csak nagyritkán tematizálódtak a filozófia, konkrétan a marxizmus tényleges dilemmái. Hiszen valójában a marxista filozófiáról kellett volna, hogy szó legyen. 1968-ig ugyan voltak szakmai viták a megkövesedett iskolai marxizmus és az újbaloldali marxisták között, de ezek 1968 után – hatalmi beavatkozásra – megszűntek, és vagy ideológiai szintre tevődtek át, vagy elfelejtődtek. A „megfeledkezés” persze inkább a korábbi gondolatok akarattalagos kiszorítása volt, ahogy azt anekdotaszerűen a nyolcvanas évek közepén az egyik „reform-marxista” az érdeklődésemre – hogyan lehetett, hogy az egyik filozófus megmaradhatott a pályán, a másik pedig nem, habár ugyanazon a platformon álltak – elmondta a klasszikus példabeszédet: „Ne gondolkodj! Ha gondolkodsz, legalább ne mondd ki a gondolatodat! Ha már kimondtad, legalább ne írd le! Ha már annyira elővigyázatlan vagy, hogy leírtad, akkor legalább ne publikáld! Ha pedig annyira hülye vagy, hogy publikáltad, akkor ne csodálkozz! Én nem akartam csodálkozni.” Mindenestre, 1989 után, főként pedig 1990/91-ben két téma merült csak fel a két csoport szembenállásával kapcsolatban: a kitagadottak rehabilitálása, valamint az erkölcsi felelősségvállalás. A filozofikum, pontosabban a marxista filozófia státuszát mindenki megkerülte, mindenki más okból. Leszámítva F. Novosád 2018-ban megjelent könyvét, a *Megfeledkezni Marxról* címűt, amelyik megpróbálkozik azzal, hogy az ideológiai ballaszttól megszabadított marxizmust elhelyezze az európai társadalomfilozófiai kísérletek közé. De ez a könyv is megkerüli a kérdést, hogy milyen volt a csehszlovákiai marxizmus, és miként múlt ki anélkül, hogy utólag bárki is eltemette volna. Ebből a szempontból a könyv címe akár a szerző önéletrajzájaként is felfogható.

No de milyen identitással bírtak a „megtűrték”? Néhányan (kevesen) a tudományfilozófia és a logika valamint a metodológia felé fordultak, a többség pedig – akárcsak 1849 után a magyar bölcészek – a filozófia történetébe menekült. Leggyakrabban a hazai filozófia múltjának kutatásában keresték a kiutat. Aminek a szlovák filozófiában megvolt a maga hagyománya, hiszen az ötvenes években az volt az akadémiai kutatás fő iránya. Igaz ugyan, hogy a hetvenes-nyolcvanas években már elfelejtődött az ún. haladó hagyományokra való hivatkozás, de még a legszelídebb módszertani újításokat is kemény támadások követték a „dogmatikusok” részéről – leggyakrabban a pártsajtóban. Forráskutatásban ez a csoport előrelépett, de a történetírás metodoló-

giájának finomításában maradt minden a klasszikus pozitívizmus és a kötelezően idézett marxi passzusok elegyítésének, valamint a nemzetire fókuszált narrációnak a szintjén. 1989 után pedig ez a csoport sanda mosollyal szemlélte a „kiválasztottak” és a „kitagadottak” egymásnak feszülését.

Az itt bemutatott három csoportosuláshoz tartozó filozófusok 1968 előtt kezdték a pályájukat, vagyis néhányan aktív szereplői voltak az ötvenes évek történéseinek is. A „dogmatikusok” annak a korszaknak az „eszmeiségét” vitték tovább, és lehettek ezért 1968 és 1989 között a neosztálinista-brezsnyevi rendszer korifeusai. Sokukat azonban magával ragadták a hatvanas évek reformmozgalmai, és megpróbálták kitörni a hagyományos „diamatos” és „törtémtatos” világból. Ők alakítottak ki kapcsolatokat a jugoszláviai és osztrák gondolkodókkal, és szimpatizáltak a Budapesti iskola tagjaival. Ők lettek a „kitagadottak”. A „megtűrték” csoportjához sorolható bölcsezszer többnyire már 1968 előtt is a fentebb említett diszciplínákban talált menedéket ahhoz, hogy ne kelljen állást foglalniuk ideológiai kérdésekben. A marxizmus hegemóniáját azonban ők is elfogadták.

Maradnak azok, akik az ún. normalizáció idejében kezdték a szakmát. Közülük kis csoportot alkottak azok az „*opportunisták*”, akik mindenben elfogadták az új szerepleosztást, és együttműködtek a „kiválasztottakkal”. Ők gyorsabban haladtak előre a ranglétrán, könnyebben ragadtak hozzájuk az akadémiai titulusok, még akkor is, ha szakmai előéletük nem a filozófiához kötötte őket. Előfordult, hogy a kiválasztottak helyébe vagy eléjük léptek. A legkiválóbb eset az SZTA Filozófiai és Szociológiai Intézetének nyolcvanas évekbeli igazgatója, V. Cirbes volt, aki érdemélnökként jutott erre a posztra, és lett akadémikus egy közigazgatási kézikönyv megszerkesztése révén. Mások pártvonalon előztek, és a nyolcvanas évek második felében azért mozgósították a társadalom- és humán tudományok képviselőit, hogy az általuk megfogalmazott véleményt pajzsként maguk előtt tartva párton belüli puccsot valósítsanak meg. Ők, persze, 1989 után mindannyian elhagyták a filozófia tényleges vagy színlelt terepét, és különböző baloldali politikai csoportosulások vezetőivé váltak, majd pedig alkura lépve a filozófiával mit sem törődő új héjakkal, szó szerint eladták pártjukat és azok tagságát, diplomáciai stációkért cserébe (P. Weis). Erre a csoportosulásra nem érdemes több szót vesztegetni. Hacsak nem akarunk párhuzamokat vonni némely napjainkbeli jelenséggel.

Számban jelentős, de szakmai szempontból súlytalan csoport jött létre azokból, akik szó szerint kitöltötték az új rend hiátusait és pórusait, és akik főként a normalizáció idején létrehozott marxista intézetekben a minden egyetemi hallgató számára kötelező marxista filozófiát (szlovák szóhasználatban a „mafiát”) oktatták. Akár „*anonim*” csoportosulásnak is nevezhetném ezt. A szakmailag felkészült és a filozófiát valóban művelni kívánók – kevesen – innen időben távoztak vagy az akadémia filozófiai intézetébe vagy valamelyik

filozófiai tanszékre. A maradék pedig 1990, tehát az intézetek feloszlata után szétszóródott, és teljesen kiesett a filozófiából. Magyarországon az ilyen, hasonló csoportosuláshoz tartozók – emlékeim szerint – a kilencvenes évek elején megpróbálkoztak azzal, hogy a magyar filozófia történetével foglalkozzanak, de gyorsan távoztak erről a területről is. Kiderült számukra, hogy hiányzik a felkészültségük.

Az „opportunisták” és az „anonimek” mellett nőtt fel még egy generáció, amelyik gimnazista és egyetemista diákként élte meg 1968 előkészítését és lefolyását. Ez a csoportosulás nem vett részt tevékenyen ebben a folyamatban, amelyik a szocializációját meghatározta, tagjai ezért főként annak jelentésére emlékeztek a későbbiekben. Az a jelentés pedig a normalizáció módszereit és eredményeit idegennek és valószerűtlennek mutatta fel számukra. Az egész normalizációt „mintha-létként” értelmezték. Ők lettek az „*ironikusok*”. Mégis, ők is részesei voltak annak a megcsalatságnak, amelyik a „kitagadottak” glorifikációjával függött össze. A „kitagadottak” valamikor a tanáraik voltak, és velük szemben megmaradt a szégyenérzetük, hogy az ő helyeiket foglalták el, de nem szakmai rivalizálás nyomán, hanem a hatalmi változások eredményeként. 1990-ben azonban – az akcióbizottsági tagságból kifolyó személyes tapasztalatra hivatkozva – kiderült, hogy a lelkiismeret-furdalás sok esetben megalapozatlan volt, mert a kitagadottak többsége elveszítette realitás- és időérzékét, és olyasmit szeretett volna megvalósítani, ami a metafizika egyik alaptézise szerint kivitelezhetetlen: az ismétlést. Az az illúzió, hogy az „ironikusok” fogják továbbvinni a „kitagadottak” kezdeményezését, szétfoszlott. A „kitagadottak” nagyon rövid időre visszakerültek valamikori pozícióikba, de ez nem hozott magával semmilyen szakmai eredményt, hiszen tradíciót nem alapoztak meg, és produkciójuk idejétmúlttá vált. A következő húsz-harminc évben az ironikusok csoportosulása határozta meg a szlovák filozófia arculatát.

APPENDIX:

Az elmúlt harminc évben kinevelődött filozófus-generáció már intakttá vált a korábbi ideológiai motivációkkal szemben, és a szlovák filozófia végre eljutott abba az állapotba, hogy a filozófiai eszmék produkciója, reprodukciója és disztribúciója már valóban szakmai kritériumok mentén egy transznacionális térben valósul meg. Csak éppen önmagába zárult, mert ami miatt korábban állandó ideológiai ellenőrzés, korlátozás és büntetés fenyegette, az a regnáló hatalmi elit számára egyrészt okafogyottá, másrészt feleslegessé vált. A filozófusokon kívül – akiknek a bőrére megy ki a játék – valójában senkit sem érdekel már a filozofikum, a filozófusok identitásának meghatározása pedig olyanná vált, mint amilyenről Hermann Hesse *Az üvegyöngyjátéka* szól.